

“AMUDARYO BO‘LIMIDA IJTIMOIIY-SIYOSIY VA HUQUQ-TARTIBOT SOHASIDA YUZ BERGAN O‘ZGARISHLAR”

Radjabov Xushnodbek

Qaraqalpoq Davlat Universiteti

Tarix fakulteti talabasi

***Annotatsiya:** Mazkur maqolada XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida Rossiya imperiyasi bosqinidan keyin Amudaryo bo‘limida amalga oshirilgan ijtimoiy-siyosiy, huquq-tartibot sohasida amalga oshirilgan tadbirlar haqida so‘z yuritiladi. Amudaryo bo‘limi ikki uchastkaga bo‘linib boshqarilgan. Aholi yashaydigan joylarning avvaldan saqlanib keliyotgan nomlari bilan birga, avval ularda bo‘lmagan joylarni, ovullarni raqamlar bilan belgilash amaliyotga kiritilgan. Bo‘limda harbiylashtirilgan boshqaruv tizimi tashkil etilganiga e‘tibor qaratilgan. Sud jarayonida ishtirok etishi mumkin bo‘lgan sud-huquq tizimi amaldorlarining vazifalariga aniqlik kiritilganligi ham yoritilgan. O‘lkada rus ma‘muriyati talablariga qarshi bo‘lganlar uchun aynan shu davrda turmaxona va qamoqxonalar tashkil etilganligiga ahamiyat berilgan.*

***Kalit so‘zlar:** viloyat, bo‘lim, gerb, uchastka, raqam, harbiy qism, huquq, sudya, prokuror*

XIX asrning oxiri XX asr boshlarida Amudaryo bo‘limining boshqaruv tizimida o‘zgarishlar yuz bera boshladi.

Amudaryo bo‘limi tashkil etilgan paytda «Turkiston general gubernator»ligi tarkibiga kiritilgan bo‘lsa, keyinchalik Sirdaryo viloyati tarkibiga kiritildi. Sirdaryo viloyatining darajasi, Rossiya imperiyasining guberniyalari maqomiga tenglashtirildi va unga o‘ziga xos ravishda ramziy belgi – gerb berildi. Sirdaryo viloyatining gerbi, Amudaryo bo‘limining ham gerbi bo‘lib hisoblangan. Gerbni tasdiqlash bilan viloyat va bo‘limning Rossiyaga qaramligi yana bir bor tasdiqlangan. 1878-yil 5- iyulda podsho saroyida shaxsan Aleksandr II tomonidan tasdiqlangan.

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-5

Amudaryo bo'limi uchastkalarga, bo'lislikka, ovul va qishloq jamoalarga bo'linib boshqarildi. Soliq tizimiga o'zgartirishlar kiritildi. Bo'lim 2 uchastkaga bo'lindi: Sho'roxon – bo'limining janubiy qismidagi yerlarni, Chimboy – Amudaryoning quyi qismidan g'arbda Talliqqacha bo'lgan hududni o'z ichiga oldi. Ko'chmanchilik yillar davomida davom etib kelayotgan qoraqalpoq, qirg'iz va qozoq xalqlariga xos bo'lgan hodisa edi. O'lkadagi rus ma'muriyati buni «daydilik» deb atadi va unga qarshi kurash olib bordi. Odamlarning bir joydan ikkinchi joyga ko'chib yurishi, shuningdek, o'z bo'lisidan tashqarida, boshqa joylarda ko'chib yurish huquqi bekor qilindi.[1. 214]

Rus ma'muriyati muqimlikni, ya'ni muqim bir joyda yashashni joriy qildi. Bu esa o'z navbatida aholini siyosiy tomondan nazorat qilishni, soliq tizimini to'liq amalga oshirishni, bo'lis, ovul va qishloqlarni boshqarishni, muntazam nazorat qila olishni ta'minladi. Ayrim ovul va hududlar shu yerga xos saqlanib kelinayotgan nomlar bilan atalgan bo'lsa, imperiya bosqinidan keyin ayrim ovullar raqamlar bilan belgilandi. 1886-yilga kelganda, Sho'roxon uchastkasi 6 ta bo'lislikdan: Sho'roxon, To'rtko'l, Shabbaz, Biybazar, Mingbuloq, Tamdidan iborat bo'lgan. Sho'roxon bo'lisi – Aq-qamish – Aq bashli, Sho'roxon va Kaltaminor ovullaridan, To'rtko'l bo'lisi Xuzlinirek, To'rtko'l, Ulli-yab, Saribiy, Shabbaz, Shimam, Xan-yabdan ovulidan, Biybazar bo'lisi Biybazar, Qalandarxona ovulidan iborat bo'lgan. Mingbuloq bo'lisi birinchi, ikkinchi, uchinchi ya'ni – 1, 2, 3; Tamdi bo'lisi birinchi, ikkinchi, uchinchi ya'ni – 1, 2, 3, raqamlari bilan belgilana boshlangan.

Chimboy uchastkasidagi bir qator bo'lisliklardagi ovullar nomlari e'tiborga olinmagan va har bir ovul raqamlar bilan belgilangan. Chimboy uchastkasi hududi asosan Nukus, Qo'ng'iro't, Talliq, Nao'pir, Chimboy, Kegeyli, Ishim, Ko'k-ko'l va Dao'kara bo'lisliklaridan iborat bo'lgan. Nukus bo'lisligi birinchi, ikkinchi, uchinchi to'rtinchi ya'ni – 1, 2, 3, 4 deb raqamlangan 4 ta ovuldan; Qo'ng'iro't esa shu yuqorida aytib o'tilgandek birinchi, ikkinchi ya'ni – 1, 2 deb raqamlangan 2 ta ovuldan; Talliq bo'lisi birinchi, ikkinchi, uchinchi ya'ni – 1, 2, 3 deb raqamlangan 3 ta ovuldan; Nao'pir birinchi, ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi, beshinchi ya'ni – 1, 2, 3, 4, 5 deb raqamlangan 5 ta ovuldan; Chimboy bo'lisi birinchi, ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi, beshinchi, oltinchi, yettinchi ya'ni – 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 deb raqamlangan 7 ta ovuldan; [2. 152]Kegeyli bo'lisi birinchi ya'ni 1 deb raqamlangan 1 ta ovuldan; Chimboy shahri birinchi, ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi, beshinchi, oltinchi ya'ni – 1, 2, 3, 4, 5, 6 deb raqamlangan 6 ta ovuldan; Ishim bo'lisi

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-5

birinchi, ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi beshinchi, oltinchi ya'ni – 1, 2, 3, 4, 5, 6 deb raqamlangan 6 ta ovuldan; Ko'k-ko'l bo'lisi birinchi, ikkinchi ya'ni – 1, 2 deb raqamlangan 2 ta ovuldan; Dao'kara bo'lisi birinchi, ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi ya'ni – 1, 2, 3, 4 deb raqamlangan 4 ta ovuldan iborat bo'lgan.[3. 153]

Shunday qilib, Amudaryo bo'limi Rossiya imperiyasiga qaram bo'lib qolgandan keyin joylar va hududlarning nomlanishiga ma'lum darajada o'zgartirishlar kiritilgan ovullar raqamlar bilan belgilangan. Afsuski odamlarning yashash joylarining bunday raqamlar bilan belgilanishi hatto hozir ham ko'pchilik joylarda saqlanib qolmoqda. Markaz-1, Markaz-2, kichik tuman-21, kichik tuman-22, 1-ko'cha, 2-ko'cha va hokazo (A.A.) Shu bilan birga, sud-huquq, tartibot sohasida ham o'zgarishlar amalga oshirildi. Imperiya bosqini davri hisobotlari, ma'lumotlari tahlili shuni ko'rsatadiki, o'lkadagi uchastka boshliqlari va yordamchilari harbiylardan tashkil etilgan. Har bir uchastkaga harbiy askarlar joylashtirilgan. Petro-Aleksandrovskdan alohida, maxsus harbiy bo'lim, ichki qamoqxona, undan tashqari turmaxona, qamoqqa olish bo'linmasi bo'limlari tashkil etilgan.[4. 319]

Xususan, Rossiya imperiyasi harbiy boshqarmasi va idorasining harbiy qismidan Petro – Aleksandrovska 6-Turkiston o'qchi polki, 4-Orenburg kazak polki, Petro-Aleksandrovska uyezd harbiy boshqarmasi, Nukusda 4-Orenburg kazak polking yuz askari muqim joylashtirilgan.

Bo'lim boshlig'i bo'limni fuqaroviy boshqaruvida uyezd boshlig'i huquqlari bilan tenglashtirilgan, lekin mahalliy ma'muriyat va xalq sudiga nisbatan ancha kengaytirilgan huquqlarga ega bo'lgan. Bo'lim boshlig'iga bo'limdagi muqim joylashib olgan harbiy qismlarni boshqarishda diviziya boshlig'i huquqlari berilgan. Bo'limdagi barcha harbiy qismlarning harakatlarini ham nazorat qilish borasida esa, Garnizon boshlig'i vazifasi, majburiyatlari va huquqlari berilgan [4]. O'lkada dunyoviy sudlar tashkil etildi. Sud jarayonining olib borilishini tartibga keltirish masalasida Rossiya imperiyasi Adliya vaziri kotibi, keyinchalik Rossiya imperiyasining bosh prokurori, Rossiya podshosining haqiqiy yashirin maslahatchisi N.V. Muravyov bir qator takliflar kiritgan.[5. 245]

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-5

Sudda sudya, prokuror, himoyachi va sud maslahatchilari ishtiroki ta`minlanishi shartligini ko`rsatgan. Sud raisi sud jarayonini boshqarishi, sudda tartibni saqlashi, ishni qonun tantanasi va haqiqatni ochish uchun yo`naltirishi, suddagi barcha jarayonlarga nisbatan ko`proq javob beradigan shaxs ekanligini ta`kidlagan. Himoyachi – sudning adolatli qaror qabul qilishi uchun xalaqit emas, yordam berishi, shu bilan birga sudlanuvchining shaxsiy vakiliga bo`lib qolmasdan, balki, sudning ijtimoiy jamoatchi arbobi sifatida ishtirok etishi, ayblanuvchini jazodan «oqlash» yoki ozod etish uchun harakat qilishi, nima bo`lishidan qat`iy nazar, hech qanaqa mablag`ga ahamiyat bermasdan, ortiqcha harakatlarsiz, o`z bilimini namoyish etishi kerakligini ta`kidlagan.

Sud maslahatchilari – o`zining aktiga muvofiq sud jarayonida aybdorni oqlamasdan, aybsizni sababsiz qoralamasdan o`ziga xos ravishda «sudyalar bo`lib» maslahatda qatnashish ko`rsatilgan. 1898-yil yozilgan Turkiston general gubernatorligining ma`ruzasida, sud bo`limi muammolariga 1886-yil nashr etilgan «Turkiston o`lkasini boshqarish haqidagi Nizom»da asosiy e`tibor qaratilgan. Ma`muriyatning o`lkada yo`l qo`ygan eng katta kamchiligi sifatida, «rus sudi va qonunlaridan mahalliy aholining to`liq ajratib qo`yilganligi, shu bilan birga aholining xalq sudlariga bo`ysunganligi, o`lkada tashkil etilgan rus sudlarining mahalliy sharoitga yetarsiz darajada ko`nikayotganligi» ko`rsatilgan. O`lkada rus ma`muriyati 1886-yilgi nizomga ko`ra tashkil etilgan dunyoviy sudlar mahalliy aholining xalq sudlaridan ustunligini ko`rsatishga harakat qilgan. Joylarda sudlarning va ularga tegishli organlarning alohida ish olib borishi, sud hokimiyatining bo`linganligi, sud palatasi darajasidagi apellatsiya, oliy apellatsiyalar instansiyasining yo`qligi, okrug sudlarining yetishmaganligiga e`tibor qaratilgan.[6. 261]

XIX asrning oxiriga kelib, Rossiya Bosh turma boshqarmasining taklifiga binoan Rossiya Vazirlar qo`mitasi Orol dengizidagi 230 kv. verst hududni egallagan «Nikolay» va 130 kv verst hududni egallagan «Borsa kelmas» orollarida koloniyalar qurishni qo`llab-quvvatlagan. U yerda Rossiya imperiyasini tan olmaganlar, unga bo`ysunmagan – «jinoyatchilarni» saqlash, ulardan baliqchilikni rivojlantirishda foydalanish mumkinligini va bu mehnat o`lim jazosi bilan tengligiga e`tibor qaratilgan. Shuningdek, Turkiston general gubernatorligi hududidan qamoqqa olinganlar va surgun qilinganlar uchun Kaspiy dengizi atrofidagi orollarda ham koloniyalar tashkil etilgan. Bunday koloniyalarning tashkil etilishi ularni

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-5

«jinoatchilarni» Sibirga surgun qilishdan arzon tushishi va ular mehnatining foydali ekanligiga alohida urg'u berilgan.

1898-yil 2-iyunda qabul qilingan, 1899-yil 14-mayda kuchga kirgan «Turkiston o'lkasini boshqarish haqida nizomi»ga asosan, Toshkent sud palatasi tashkil etilgan bo'lib, boshqa viloyatlar kabi Amudaryo bo'limi sud tizimi ham to'g'ridan to'g'ri unga bo'ysungan. Toshkent sud palatasi bir necha shtatlarga ega bo'lgan va ular yordamida Amudaryo bo'limidagi sud tizimini ham nazoratda ushlab turgan. Toshkent sud palatasi Amudaryo bo'limidagi jinoiy ishlarni – davlatga qarshi, inson hayotiga, ma'naviy masalalar, dunyoviy sudlarning, qarorlari, urush-janjal, kontrabanda, bosqinchilik masalalari, okrug sudlari hukmlariga apellyatsiya shikoyatlari kabilarni nazorat qilgan. Shu bilan birga, fuqarolik ishlari bo'yicha okrug sudlari qarorlari ustidan apellyatsiya shikoyati, meros ishlari, zayom va boshqa veksellar masalalari, oila va nikoh muammolari, bolalarni olib saqlash va boshqalarni ham o'z nazoratidan chetda qoldirmagan.[7. 138]

O'zbekiston o'z mustaqilligiga erishganidan keyin Vatan tarixini, shu jumladan sud-huquq tizimi tarixini o'rganishga alohida e'tibor qaratildi.

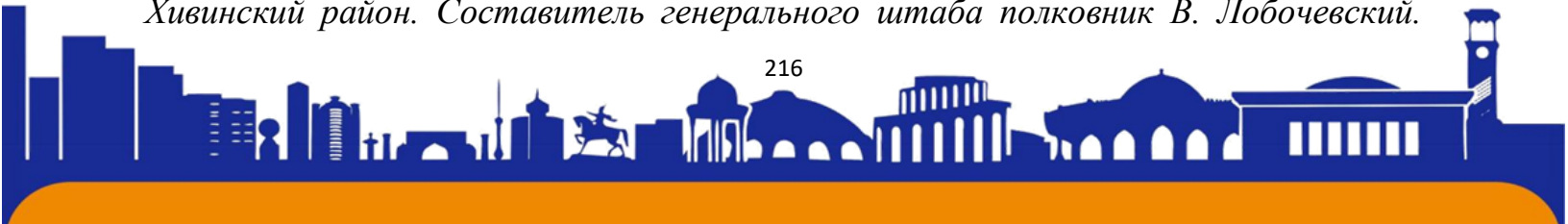
Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, o'lkani boshqarish bo'yicha Turkiston generalgubernatorligi vakillarining o'lka haqida yozgan kitoblari, hisobotlari va fikr-mulohazalari, bo'limdayuz bergan voqelikni o'rganishda asosiy manbalardan biri sifatida yordam berdi. Rossiya imperiyasi ma'murlari tomonidan o'lkada tizimli ravishda olib borilgan tadbirlar, o'lkada siyosiy va huquqtartibot tizimini o'rnatish va mustahkamlashda muhim rol o'ynagan va bu jarayon takomillashib borgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. *Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. Родоплеменная структура и расселение в XIX – начале XX века. – М.: Изд-во Академ Наук СССР, 1950. –С.154.*

2. *Таўмуратов Н. Қарақалпақстанда тәртиб қорғау ұйымларының тарийхы. (1873-2010 жж.) – Нукус: Илим, 2011. – С. 13-14.*

3. *Военно статистическое описание Туркестанского военного округа. Хивинский район. Составитель генерального штаба полковник В. Лобочевский.*

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-5

Издания штаба Туркестанского военного округа. – Ташкент: Эл. пар. типо-лит. штаба Туркестанского военного округа, 1912. – С.30-31.

4. *Военно-статистическое описание Хивинского оазиса. Часть II // Составитель К.Г. Гирифельдом и А.С.Галкиным. – Ташкент: 1903. Часть II. – С.214.*

5. *Всеподданейший доклад министра юстиции стат секретаря Н.В.Муравьёва о деятельности министерства юстиции за истекшее десятилетие. 1994-1904 г. С – 35. общ.59.*

6. *O`zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat Arxivi. Bundan keyin O`zRMDA.I-1-jamg`arma, 31-ro`uxat, 539-yig`ma jild, 10-varaq.*

7. *К.К. Пален. Тюремное дело. С.Петербург. Сенатское типография. 1910. общ. С–142.*

8. *Туркестанские ведомости. 14 (26) март 1893 года. № 20.*

9. *Обзор Сыр-Дарьинской области. За1910 г.Т. Электро типография канцелярии Туркестанского генерал губернаторства. 1912 С.143. 10.O`zRMDA. I-129-jamg`arma, Toshkent sud palatasi 1899-1918yy.1-3-varaq.*

